

МИЛОШ ЖИВКОВИЋ

ДВОРСКА УМЕТНОСТ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

САЖЕТАК: Рад представља покушај да се у форми прегледног чланка систематизују досадашња научна сазнања о феномену српске средњовековне дворске уметности. Пажња је најпре усмерена на историјат столних места српских владара у средњем веку. Размотрена је, потом, проблематика везана за градитељско устројство резиденцијалних објеката, особене моделе њихове просторне организације, сачуване придворне храмове и украшавање дворова. Скренута је, најзад, пажња и на малобројне сачуване занатско-уметничке предмете који се поуздано могу повезати са српским средњовековним владарима, као и на скромна материјална и писана сведочанства о постојању дворских уметничких радионица.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: двор, престоница, средњи век, српска уметност, археологија.

1.

Српски средњовековни двор, посматран у симболичко-институцијалном смислу, односно као средина особеног идеолошког и културног профила, имао је, као и у већини оновремених европских држава, пресудну улогу за развој уметничког стваралаштва. У српским земљама су током средњег века управо *самодржавни владари* били главни покровитељи градитељских, сликарских и других уметничких подухвата, а пратили су их, у складу са могућностима, представници највише црквене јерархије и, почев од XIV века, припадници властеоског сталежа. Српски двор је уметничким делима – пре свега, разуме се, зидном сликарству – приступао с пуном свешћу о потреби да језиком слике изрази суштинске аспекте

сопственог идеолошког дискурса. Већ се почев од споменика из времена првих Немањића у српском монументалном живопису могу уочити многи аспекти сложене идејне платформе на којој је почивала особена „политичка филозофија” српских владара. Уз представе одабраних хришћанских светитеља, нарочито Светог Стефана као заштитника државе, и владарске ктиторске портрете, на српским фрескама XIII века посебно место припадало је генеалошким поворкама, идејно сазданим на вери у светост замонашеног оснивача династије – Симеона Немање, с временом прераслу у мисао о светородности целе породице. У следећем, XIV веку формално устројство портретских целина, као и избор и изглед инсигнија на њима, све више се приближавају репрезентативним сликама византијских царева, односно византијском дворском церемонијалу. У време краља Милутина (1282–1321) уобличена је и једна особена династичка слика – Лоза Немањића – иконографски саздана на представама Лозе старозаветног Јесеја. Током поменутог столећа – заправо епохе највећег успона српске државе у средњем веку, чији највиши домет представља проглашење Царства 1346. године – ликовним језиком је све чешће истицано и божанско порекло власти, као и из Византије прихваћена идеја о „симфонији” државе и цркве, а редовно су на зидовима храмова сликане и заједничке представе оснивача династије и првог поглавара Српске помесне цркве – Симеона Немање и Светог Саве. Са усложњавањем феудалног друштвеног организма, у портретске композиције је у то време продирао и идеја о хијерархији власти, изражавана нарочитим односом владарских и властeosких представа. И у последњем раздобљу државности, у тзв. Моравској Србији, нови носиоци власти су неговали одраније наслеђен иконографски систем „владарске репрезентације”, унеколико га преобликујући у складу са сопственим потребама.

2.

Када је пак реч о уметности двора схваћеног у материјалном смислу – као конкретна резиденција владара – онда је простор за аргументовану анализу веома ограничен. Истраживачи се по питању тако схваћене дворске уметности (архитектонског обликовања резиденцијалних грађевина, уметничког украшавања ентеријера, проблема постојања дворских уметничких радионица и сл.) суочавају са целим низом непознаница и недоумица. Ниједна грађевинска целина тог типа није очувана у репрезентативном облику. И више од тога, данас, заправо, није лако установити ни тачно место

где су се налазила поједина веома важна владарска боравишта српског средњег века.

У покушају да се бар шире лоцира најстарије stolно место српских владара најважнији оријентациони објекат свакако представља Црква Светог Петра у Расу, код данашњег Новог Пазара. Нема поузданих података о времену изградње тог древног храма, али се најутемељенијом чини претпоставка да се то десило убрзо након покрштавања Срба за владавине кнеза Мутимира (851–891). Најстарији слој фресака могао би да потиче из времена његовог наследника, Петра Гојниковића (892–918). На основу податка из *Списка о народима* (*De administrando Imperio*) византијског цара Константина VII Порфирогенита (913–959), по којем је поменутог кнеза Петра покушао да свргне Клонимир, син кнеза Стројимира, тако што је по доласку из Бугарске неуспешно опседао Дестиник (Достиник), има мишљења да је управо поменути град у то време био упориште српског владара. Таквој могућности иде у прилог и чињеница да је у истом извору Дестиник поменути на првом месту међу насељеним градовима тзв. „Крштене Србије”. У новије време је Дестиник опрезно поистовећен са археолошким локалитетом Врсенице код Сјенице.

С више сигурности се може говорити о местима у којима су столовали дукљански владари током XI stoleћа. Према *Барском родослову*, двор Јована Владимира (†1016) налазио се „на Крајини”. По свему судећи, реч је о месту на обронку Румије с југоисточне стране Скадарског језера на којем се и данас налази Црква Богородичиног Успења („Пречиста Крајинска”), чији најстарији, триконхални источни део највероватније потиче из времена поменутог кнеза. Оснивач династије Војислављевића столовао је, по свему судећи, у Стону, то јест у области своје постојбине (поједини византијски писци га називају „Травуњанином Србином”). Претпоставља се да је реч о утврђеној резиденцији која је била саграђена на узвишењу на којем је Стефан Војислав († око 1050) подигао своју задужбину, Цркву Арханђела Михаила, која и данас постоји. Таква убикација stolног места дукљанског владара заснива се и на подацима да су у „Старом Стону”, односно на брду Светог Михаила, и у каснијим временима резидирали стонски кнезови, све до продаје Пељешца Дубровнику 1333. године, након чега је, нешто северније, саграђен „Нови Стон”, испод брда Подвизд. Stolна места Војислављевића померају се с временом на југ. Према прилично поузданим византијским изворима, познато је да су се дворови краља Михаила налазили у Котору и Прапратни, а поп Дукљанин сведочи да је Михаилов наследник Константин Бодин за своју престоницу одабрао Скадар, који је и у потоњим временима

служио као боравиште српских владара (краљица Јелена Анжујска после смрти Уроша I, Стефан Душан као млади краљ).

У следећој етапи развоја српске средњовековне историје, када је област Раса поново постала државно средиште, уобличен је један изразито особен модел резиденцијалног комплекса. На том простору се, током XII и XIII столећа, све до освајања краља Милутина и пресељења државног средишта на простор данашњег Косова и Метохије, налазило столно место српских великих жупана и, потом, краљева. У науци се усталило гледиште по којем у Расу није постојао један, већ више владарских дворова. На основу драгоцених, иако не и довољно детаљних описа у савременим византијским изворима (Јован Кинам, у опису похода Манојла Комнина (1143–1180) против Срба помиње „зграде намењене архијупану за владарско средиште”, које је византијски цар спалио), као и два века млађих сведочанстава о изгледу дворова на Косову, претпоставља се да су палате у Расу биле уобличене као неутврђене скупине дрвених објеката, заштићене само дрвеном оградом. Једно од тих столних места налазило се највероватније у Дежеви, селу које под тим именом и данас постоји. На помисао да је реч о једној од српских престоница наводе писани извори различитог карактера (поуздана сведочанства архиепископа Данила II о Дежевском сабору 1282, на коме је краљ Драгутин предао врховну власт у држави свом млађем брату Милутину; предање да су у Дежеву „становали” српски владари, које је у XVII веку забележио Дубровчанин Никола Бошковић), као и постојање археолошких остатака једне једнобродне цркве са припратом без куполе, чије је изградња датована у прву половину XIII века. Војно упориште области Раса, односно „владарски рефугијум”, као део комплекса престоне области, идентификује се са тврђавом на узвишењу изнад ушћа Себечевске реке у Рашку. Претпоставља се да је, након што је то утврђење напуштено после разарања приликом татарског похода кроз српске земље (1242), функцију „владарског рефугијума” области Рас преузела тврђава Јелеч на обронцима Рогозне.

Образац установљен у области Раса поновљен је, по свој прилици, и након што је престона област српских земаља премештена на Косово, у близину данашњег Урошевца. О том резиденцијалном комплексу готово да нема речитијих археолошких потврда, али се распоред владарских дворова може реконструисати на основу доста честих помена у писаним изворима. Један од дворова, са Црквом Светог Јована Претече, налазио се у Сврчину. У научној литератури преовлађује мишљење да се двор у Сврчину налазио на острву језера, пошто је на неколико западноевропских карата XV–XVII века једно језеро на Косову уписано баш под тим именом.

Други двор у близини данашњег Урошевца налазио се у Паунима. По важности се, затим, издвајао и двор у Неродимљи, саграђен нешто северније, а постоје и сведочанства о резиденцији у оближњем Штимљу, где и данас постоји истоимено село. Функцију владарског рефугијума у новом државном средишту имала је, по свему судећи, тврђава Петрич.

Извесне сличности са резиденцијалним моделима у Расу и на Косову уочавају се и у случају владарских боравишта босанских средњовековних владара у близини данашњег Вареша. У време бана Стјепана II Котроманића (1322–1253) почео је да се уобличава неутврђени дворски комплекс у Краљевој Сутјесци, грађен од камена, који је с временом прерастао у већи дворски комплекс, са Црквом Светог Гргура, заштитника босанске државе, и фрањевачким самостаном. Почев од шесте деценије XIV столећа, као утрђено владарско боравиште коришћен је оближњи замак у Бобовцу, са владарским палатама и дворском капелом која је служила и као гробно место краљева. У Бобовцу се чувала и краљевска круна.

Осим поменутих неутврђених резиденцијалних целина, познато је и неколико дворова српских средњовековних владара који су били смештени у оквиру фортификација. Има мишљења да се један двор краља Уроша I (1243–1276) налазио у тврђави у Брњацима, где је касније столовала његова удовица, замонашена краљица Јелена Анжујска. Почетком XIV столећа утврђење Звечан је повремено служио као столно место краља Милутина. На основу драгоценог описа Александар Ф. Гиљфердинга, чији је путопис о Херцеговини, Босни и Старој Србији објављен 1859, познато је да су у њој постојали остаци резиденцијалног двоспратног здања грађеног опеком, у међувремену уништени.

Посебан тип српских средњовековних престоних места представљају утврђене резиденције у градовима. Попут дукљанских владара, и Стефан Немања је по свему судећи имао двор у Котору, који је као „краљев град” помињан и много касније. Котор, међутим, није био трајна престоница Стефана Немање јер се она свакако налазила у Расу. Тек се почев од XIV века, када су освојене урбанизоване византијске области, може говорити о градским престоницама српске државе. У то време је столно место краља Милутина било у Скопљу. Као престоница Србије, тај је град означен и на једном портолану из 1339, а ту се налазио и главни двор краља и цара Душана. Најмоћнији српски владар је у Скопљу крунисан за цара, на Васкрс 1346, а ту је, три године касније, свечано проглашен његов законик. Током XIV века се и Призрен у више наврата помиње као резиденција српских владара. У самом граду, палата се налазила највероватније на десној обали Бистрице, на месту

данашње Мехмед-пашине џамије (Бајракли), медресе и библиотеке. Постојала је, уз то, и резиденција Рибник, смештена у непосредној близини града. И Приштина се, надаље, у изворима помиње као дворско средиште појединих српских владара и обласних господара (Стефана Душана, Уроша, Вукашина, Вука Бранковића). Зна се, такође, да је цар Душан саградио један двор у Прилепу, граду у којем је каснији резидирао краљ Вукашин, а први српски цар је вероватно повремено столовао и у Серу, где се прогласио за цара с јесени 1345. и где су пет година касније вршени радови на фортификацији акропоља (сачувана је тзв. Орестова кула). У том граду, као центру шире области, налазила се после Душанове смрти резиденција његове супруге краљице Јелене, а потом и деспота Јована Угљеше.

Као посебну појаву у развоју српских средњовековних престоница истраживачи издвајају утврђене владарске замкове у оквиру престоних градских седишта, засниване у немирним временима турске опасности по српске земље. Утврђено боравиште кнеза Лазара у Крушевцу посматра се као својеврсно прелазно решење, а као сасвим развијени примери тог за српске прилике новог резиденцијалног типа тумаче се дворски комплекси у Београду и Смедереву. За владавине деспота Стефана Београдом (1405–1427), двор је изграђен у оквиру горњег града тврђаве. На основу археолошких истраживања и уз помоћ описа у писаним изворима, тај владарски замак се реконструираше као утврђена резиденција састављена од два одељења. У његовом предњем делу биле су смештене помоћне просторије, а од њих је посебним зидом и монументалном донжонкулом био одвојен стамбени део двора – деспотова палата у ужем смислу. Донекле слично томе, смедеревски замак, изграђен у време деспота Ђурђа Бранковића за само две године (1428–1430), представљао је засебну резиденцијалну фортификацију (Мали Град) у оквиру Смедеревске тврђаве. Судаћи по неким писаним сведочанствима, пројектант тог утврђеног двора троугаоне основе био је Георгије Палеолог Кантакузин, брат деспотице Ирине Бранковић. Уз очуване бифоре некадашње сале за аудијенције и декоративне радове у опеци, укључујући и натпис о зидању града, посебну занимљивост уметничког украса зидина Смедеревског града представљају античке спотије, међу њима и скулптуре античких божанстава.

Са становишта историје уметности, у оквиру српских средњовековних престоница посебну пажњу привлаче малобројне придворне цркве. Црква Светог Михаила у Стону је скроман једнобродни храм изведен у духу предроманичког градитељства. Купола над централним травејем наоса и кула-звоник на прочељу до данас нису

сачувани. Зидно сликарство, очувано само фрагментарно, припада романичком сликарском изразу. Посебно се истиче портрет владара, највероватније Стефана Војислава, са инсигнијама западњачког типа и са моделом храма у рукама. Као пандан том портрету, на северном зиду цркве приказана је фигура Светог Ђорђа са исуканим мачем, што сведочи о неговању ратничких идеала у кругу оснивача династије Војислављевића. О том аспекту дворске репрезентације драгоцено сведочанство представља и натпис на латинском језику, који се некада највероватније налазио изнад улаза у тврђаву. Смисао тог текста је да истакне небеско покровитељство патрона храма, арханђела Михаила, у ктиторовим победничким биткама против Византинаца („Романа”). Следећа у низу сачуваних српских средњовековних „дворских храмова” била би црква у Дежеви – једнобродни храм малих димензија, вероватно намењен само за владарску породицу и дворане. Недовољно су истражени остаци цркве у суседном селу Мишчићу, која би такође могла да представља једну од придворица у области Раса. На основу података из *Житија краља Драгуйшина* од Данила II, познато је да се дворска црква налазила и у оквиру двора тог „сремског краља” (1282–1316) у Дебрцу, између Београда и данашњег Шапца. На основу неких каснијих извора може се помишљати на то да је била посвећена Светом Пантелејмону. О значају придворних дворских храмова посебно упечатљиво сведочи Црква Светог Јована у Сврчину у којој је 1331. Стефан Душан крунисан за краља. Нажалост, како је раније поменуто, тај храм није сачуван. Једина придворна црква у потпуности очуваног оригиналног градитељског склопа јесте једнобродна црква Светог Стефана (Лазарица), задужбина кнеза Лазара (1371–1389) у оквиру „владарског замка” у Крушевцу. Реч је о типичном примеру архитектонских схватања негованих у тзв. Моравској Србији, при чему је посебан акценат на декоративној пластици екстеријера. Посвета храма светом Стефану – заштитнику српске средњовековне државе – упечатљиво показује амбиције ктитора и жељу за остваривањем континуитета у односу на традиције династије Немањића. Дворска црква у Смедереву вероватно се налазила у оквиру зидина Великог града, у његовом југоисточном делу, где су откривени остаци једног једнобродног храма са певницама.

3.

У недостатку очуваних резиденцијалних градитељских целина, о уметничком украшавању ентеријера српских средњовековних дворова данас се може само домишљати, уз извештај материјални

ослонац у виду сачуваних појединачних предмета, те сугестивне и мање-више информативне податке које нуде малобројни писани извори. Када је о сведочанствима савременика реч, прворазредан значај имају два византијска извора. Први је опис двора краља Уроша I, настао на основу утисака чланова византијске делегације који су 1267–1269. преговарали о удаји Ане, ћерке византијског цара Михаила VIII Палеолога (1258–1282), за Милутина, млађег краљевог сина. Византијски историчар Георгије Пахимер забележио је да том приликом Ромеји нису видели „ништа достојно свите и одговарајуће (краљевске) власти”, те да је све на двору српског владара „било припросто и сиромашно”. Тој оштрој критици српског дворског амбијента се у научној литератури најчешће супротставља један други, афирмативан опис, настао тридесетак година касније. Реч је о драгоценом сведочанству о изгледу скопске резиденције краља Милутина из пера Теодора Метохита, предводника византијског посланства које је са српским владаром договорило његову женидбу са Симонидом, ћерком цара Андроника II Палеолога (1282–1328). Одломак о коме је реч обилује похвалама на рачун луксуза српског двора и свечаног изгледа српског краља. Од предмета који су украшавали ентеријер двора појединачно се, најпре, наводе свилене и златом везене тканине. Метохит помиње и златно и сребрно посуђе, не дајући детаљнија запажања о његовом изгледу. У покушају да се бар замисли луксузно обрађено трпезно посуђе на Милутиновом двору и на осталим српским средњовековним дворovima, важно сведочанство представљају малобројни сачувани златарски радови који би се могли повезати са појединим српским владарима. У Народном музеју у Београду чува се сребрна чаша са именом цара Стефана Душана, за коју је разложно претпоставити да је некада припадала трпезном посуђу једног од његових дворова. Извесна слика може се, такође, стећи на основу налаза трпезне керамике из тврђаве Маглич и Смедеревског града, односно појединих манастира, попут Студенице и Раванице. Посебну ексклузивност представљају фрагменти посуђа од зеленог кинеског порцелана са Београдске тврђаве. Уколико ти драгоцени налази заиста потичу из времена столовања деспота Стефана у Београду, то би био вредан доказ о високим стандардима културе становања на двору поменутог владара. У Београду су, такође, пронађени и увезени касноготички свећњаци, који, уз оне из манастира Дечана и Сопoћана (прва половина XV века), такође доприносе стварању извесне представе о занатско-уметничком мобилијару на српском двору у последњој етапи средњовековне државности. Када је реч о појединим предметима у оквиру дворског ентеријера, посебно место и прворазредни симболички значај свакако је

морао припадати владарском престолу. Како ниједан трон српског владара који би потицао из неког од познатих дворова не постоји, велики значај у том смислу припада владарским седиштима у српским средњовековним храмовима. И њих је, међутим, сасвим мало. Владарски тронове сачувани су само у Дечанима, а сачуван је и један мермерни фрагмент трона краља Стефана Душана, пронађен у манастиру Студеници. Најзад, о сликаној декорацији српских владарских палата данас се могу износити само претпоставке. Разложно је помислити на то да су репрезентативне просторије у оквиру српских владарских резиденција, разуме се само оних грађених од камена и опеке, могле су бити и осликаване. О томе су, нажалост, документоване материјалне потврде сасвим ретке, попут трагова фреско-малтера који је А. Ф. Гиљфердинг запазио на зидовима палате у Звечану.

4.

На основу богате галерије српских средњовековних владарских портрета, сачуваних на зидовима црквених здања, може се пратити историјат владарских инсигнија и костима, већ од XIII века заснован на преузимању модела из Византије (куполна круна, сакос, лорос итд). Ниједна од српских средњовековних регалија није, нажалост, сачувана. Чак су и други до данас сачувани предмети примењене уметности чији су власници били српски средњовековни владари сасвим малобројни. Од примерака текстила може се поменути само хаљина пронађена у кивоту са моштима кнеза Лазара. Познато је, уз то, и неколико примерака прстења који су припадали члановима српских владарских породица. Из преднемањићког раздобља сачуван је једино печатни прстен кнеза Стројимира († вероватно пре 896), а из зрелог средњовековног раздобља прстен краља Стефана Првовенчаног (жупан 1196–1217; краљ 1217–1227), веренички прстен његовог сина краљевића Радослава, као и прстен пронађен у једној гробници у католикону манастира Бањске, који је, по најновијој претпоставци, припадао Константину, млађем сину краља Милутина. Ни друга уметничка дела која су била у личној својини српских владара данас се не могу поуздано идентификовати. О њима се зато може судити само на основу сасвим ретких писаних извора. У колекцији драгоцености коју су син краља Владислава (1234–1242), жупан Деса, и његова мајка Белослава депоновали у Дубровнику пописано је, 1281. године, поред луксузних црквених сасуда и књига, чак двадесетак икона. О постојању уметничких, односно занатско-уметничких радионица на дворовима српских средњовековних владара

сознаје се само на основу писаних извора и скромних материјалних остатака. Из раног немањићког раздобља драгоцен је налаз калупа за израду иконе Богородице са Христом, пронађен на градини Рас, што би могло да сведочи о постојању златарске радионице у тврђави. „У пећини у граду Расу” је око 1200–1202. за великог жупана Стефана преписано и украшено минијатурама једно јеванђеље, које је касније припало његовом старијем брату Вукану (Санкт Петербург, Руска национална библиотека, Fn I 82). По свој прилици, настанак те илуминиране књиге треба везати за пећински манастир Арханђела Михаила у непосредној близини владарског рефугијума, на падини узвишења на којем је тврђава саграђена. С краја истог столећа потиче једно могуће сведочанство о постојању уметничке радионице на двору краља Драгутина у Дебрцу, који се налазио између Београда и данашњег Шапца. На такав закључак могле би да упућују речи архиепископа Данила II, који приликом описа посете сремском краљу помиње „многа злато и светитељске одежде”, као и „златне панагијаре” које му је краљ поклонио. Према сведочењу истог писца, мајка краља Драгутина, краљица Јелена, доводила је на свој двор у Брњацима сироте девојке које су ту обучаване ручним радовима. С друге стране, нема сумње у то да су многе луксузне уметничке предмете српски владари наручивали из Византије и западноевропских уметничких центара. Тако је, рецимо, поуздано установљено да је један луксузни диптих који је краљ Милутин даровао манастиру Хиландару израђен у некој венецијанској радионици. Најбогатија сачувана „владарска” колекција уметничких предмета потиче из друге половине XIV века. Њихов наручилац, истина, није био српски самодржац, већ један веома моћан обласни господар, али се на основу изгледа тих луксузних уметнина могу замислити и они који су припадали владарима. У светогорским манастирима Лаври и Ватопеду чува се неколико скуповених богослужбених предмета (патене, дискос, путир) и једна икона Христа Пантократора које су манастиру Богородице Гавалиотисе код Водена даровали епирски деспот Тома Прељубовић (1366–1384) и његова супруга Марија Палеолог. У шпанском граду Куенки чува се и један реликвијар у виду иконе – диптиха, који је Марија Палеолог наручила 1382–1384. Нема поузданих доказа о томе да су неки од поменутих артефаката израђени на деспотском двору у Јањини, али је таква претпоставка сасвим разложна. Када је, на крају, реч о уметничком украсу књига које су могле припадати дворским библиотекама, помишља се најчешће на рукописе витешких романа. Два позната илуминирана примерка романа о Александру Великом („Српска Александрида”), с краја XIV односно прве четвртине XV века, заиста би својим

садржајем приличила владарским библиотекама. То се, међутим, данас не може доказати, а на опрез наводи и скроман квалитет минијатура у поменутиим рукописима.

Милош П. Живковић
Истраживач-сарадник,
Византолошки институт САНУ, Београд
milos.zivkovic@vi.sanu.ac.rs